

AZ AKADÉMIAI SZABADSÁG KIÜRESEDÉSE

FLECK ZOLTÁN^{a,*} – MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON^{a,b,c} – FÁBIÁN ÁRON^{a,b,c}

^aEötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest

^bEötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, Budapest

^cFelsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg

Beérkezett: 2024. június 24., elfogadva: 2024. augusztus 31.

Az egyetemek a jelenlegi neoliberális kapitalizmus világrendszerében olyan strukturális gyengeségeket termeltek ki, amelyek csaknem alkalmatlanná teszik őket a szellemi szabadságának védelmére baljós időkben. Az oktatás válsága összefügg a tudomány és tudás társadalmi pozíciójával és tágabb értelemben a késő modern társadalom válságával. Írásunkban amellet érvelünk, hogy a felsőoktatást kívülről érő kettős – politikai-ideológiai, valamint neoliberális gazdasági – fenyegetéssel szemben az akadémiai szabadság csak úgy védhető meg, ha azt tartalommal töltjük meg. Az akadémiai szabadság pusztán jogi garanciává üresítése elégtelen gátat jelent ezen strukturális fenyegetésekkel szemben. Emiatt javaslatunk egy, az akadémiai szabadság belső, intézményi, kulturális oldalára fókuszáló megközelítés.

Kulcsszavak: akadémiai szabadság, neoliberális felsőoktatás, szervezeti identitás

THE HOLLOWING OUT OF ACADEMIC FREEDOM

Universities in the current world system of neoliberal capitalism have developed structural weaknesses that make them almost incapable of defending academic freedom in dark times. The crisis of education is linked to the social position of science and knowledge and, more broadly, to the crisis of late-modern society. In this paper, we argue that academic freedom can only be defended against the twofold – politico-ideological and neoliberal economic – threat to higher education from outside if it is given substance. Hollowing out academic freedom to be a mere legal guarantee is an insufficient barrier against these structural threats. We therefore propose an approach that focuses on the internal, institutional cultural side of academic freedom.

Keywords: academic freedom, neoliberalism in higher education, organizational identity

* Levelező szerző: Fleck Zoltán, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: zfleck@ajk.elte.hu

Kollektív tevékenység – a modern tudomány sajátosságai

Abból indulunk ki, hogy az akadémiai szabadságot, az ennek részét képező intézményi autonómiát csak akkor lehet megóvni vagy megvédeni, ha létezik. Létének feltétele a kollektív szabályok, mechanizmusok, logikák alapján tevékenykedő tudományos közösség. De többről van szó, mint a kollektív önvédelem nagyobb hatékonysága: az autonóm közösségek felszámolása vagy önfeladása a modern tudomány pusztulásával jár.

A tudomány változatos tevékenységeket ölel fel, különböző jellemző helyeken működik, ahol az interakciók sűrű hálózata található. A tudomány társas, társulások jellegű, a szakirodalom kifejezésével *scientific society*. Mint minden hasonló társadalmi konstrukció, a társadalmi környezet sajátosságait viseli magán (Zimring 2019). A szolidaritáshiányos és megosztott társadalmakban kicsi az esélye, hogy a tudományos közösség integratív ereje pajzsként védje az akadémiai szabadságot. Ilyen helyeken a tudományos (oktatási és kulturális) intézmények védtelenek a külső támadásokkal szemben, mert belülről gyengéek.

Normális esetben, vagyis az akadémiai szabadság megléte esetén érzékeny egyensúly áll fenn az egyéni és társas tevékenység között, korrigálják egymás gyengeségeit, elsősorban a hibás logikáknak, módszereknek, magyarázatoknak, elméleteknek való elköteleződés eszköztárát. Ez a bayesiánus korrekció azt jelenti, hogy a tudósok közösségének kollektív ítéletei képesek korrigálni a szubjektív torzulásokat (Hacking 1990). Ugyanez az egyensúly azonban teret ad a jó érvek, jó módszerek, jó fogalmak befolyásának. Az interakciók gyengülése, torzulásai, a kommunikáció akadozása rombolja a kollektív korrekciós mechanizmusokat és a változás esélyét is. Régi, jól megtanult rutinokhoz, eljárásokhoz, fogalmakhoz, nyelvhez ragaszkodni valószínűtlenné teszi a felforgató víziókat, az alapvető újításokat, a forradalmakat (Kuhn 2000). A tudományos közösség belső logikája teszi lehetővé a stabilitás és a forradalmi változás egyenlőtlen egyensúlyát. A popperi logika is csak a tudományos közösségben képes működni, ahol kikényszerítik, intézményesítik az önkritikát. Mert sűrű interakció van a tudományterületen belül tevékenykedők között. A modern tudományban természetesen nemzetközi szinten. Zimring (2019) a tudományos közösség erejének számos hátrányos következményével is számol, a csoportnyomás, konformitás az akadémiai szférában is irracionális következményekhez, hibás kánonok megmerevedéséhez, az új agresszív elutasításához vezethet. A tudományos életben is szükségszerűen létező tekintélyek torzító hatásaival szemben áll azonban a modern tudományosság legfontosabb tevékenységei, a tekintély megkérdőjelezése, a vita, az egyet nem értés, a folyamatos kritika szorgalmazása, beépítése a tudományos működés struktúrájába. Az autokratikus berendezkedések azzal akadályozzák leginkább a tudomány fejlődését – a technológiai fejlődésre költött óriási összegek és privilégiumok ellenére is –, hogy tudományon kívüli tekintélyérveket kényszerítenek a tudományos kommunikációkra is. A politikai ideológiák, kormányzati érdekek és propaganda a klímakutatásban, genetikában, korábban az evolúció kutatásában, a gendertematikákban, hogy csak a legismertebbeket idézzük, felbomlasztják az egyensúlyt, korlátozzák a szabad kritikát. De elsősorban is közösségromboló hatásuk van, a kiválasztás, értékelés, interakciók, együttműködések idegen szempontok hatásai alá kerülnek, gyengülnek a bizalmi elemek, a tudományon belüli értékeknek való kölcsönös elköteleződés feltételezése nagyobb eséllyel vezet csalódásokhoz.

A tudományos közösség perifériáit, az uralkodó kánonokon, paradigmákon kívülieket vagy azok szélein tevékenykedőket működőképesen kell tartani ahhoz, hogy a konzervatív, elavult eszmék vetélytársai megszülethessenek. A tudomány belső tekintélylogikái és küzdelmei, intézményes tekintélyszerepekben (akadémiák, egyetemek, műhelyek), címekben, rangsorokban, meritokratikus kiválasztási eljárásokban, forrásokról való döntésekben jelennek meg. A perifériákon születő és mozgolódó fogalmak, elméletek, kutatási programok igyekeznek megközelíteni, hozzáférni, elfoglalni

ezeket. Feltéve, hogy e küzdelem a lehetőségekhez képest tiszta, mentes a tudományon kívüli tényezőktől. De mindenesetre az uralkodó kánon, bevett vagy normál tudomány emberei és a periféria kitesztottjai között intézményesített interakciók hálózata működik, amit egy közös elköteleződés, érdeklődés, tudományos identitás tart össze.

A különböző típusú tekintélyek egymáshoz való viszonya mindig feszültségekkel terhes, a politikai hatalom természetesen hajlamos kölcsönvenni, hivatkozni a tudás tekintélyeire. Jobb esetben megbízható tudományos eredmények játszanak politikai legitimációs szerepet. A közhatalmi döntések és beszéd ilyen kölcsönző aktivitása azonban csak akkor működőképes, ha valóban más, önálló szférából merít. Az uralkodó politikai ideológia alapján kondicionált, tudományosnak látszó intézmény nem alkalmas a tudományos tekintély szolgáltatására. Legfeljebb külső, könnyen leleplezhető attribútumokat (címekeket, épületeket, szimbólumokat) képes felmutatni. Tekintélye azonos a politikai tekintéllyel. Vagyis a tudomány szempontjából önfelszámoló.

A tudomány belső gyengeségei

A szokásos érvelés szerint a modern tudomány szabadságára két, egymással összefüggő veszély leselkedik: az állam ideológiai, politikai önértékének nyomása és a piac szintén mélyreható befolyása. Miközben a tudomány működése nem látszik biztosíthatónak állami források és szabályozás, valamint verseny nélkül. A közpénzek biztosítását azonban oly módon várja el a tudományos közösség, hogy cserébe pusztán a maga által meghatározott kritériumok alapján megszülető eredmények közzétételére vállal garanciát. Ehhez az önmérsékletet igénylő viszonyhoz aligha vannak hozzászokva az autokratikus hagyományokat ápoló politikai rendszerek. Az állami hatalom és az akadémiai szféra viszonyának ezt az alapvető feszültségét pusztán jogi garanciák nem képesek elégségesen kezelni. A demarkációs vonalak fenntartásához a tudományos közösségek állandó önvédelme szükséges. Hasonló módon igényel védelmi reflexeket és belső mechanizmusokat a piaci logika nyers érvényesülésének korlátozása.

Ebben a cikkben a tudomány önvédelmének feltételeit tesszük vizsgálat tárgyává. Mondani valónk lényege, hogy az alkotmányos garanciák és mégoly megfelelő jogi szabályozások sem érnek semmit a tudományos közösségek alulfejlettsége mellett. Míg erős kollektív fellépés és szolidaritás nem ideális szabályozási környezetben is képes az autonómia megőrzésére. A lehető legegyszerűbben: az autonómia szolidáris közösséget feltételez. És mint az érvelésünkől következik: a modern tudomány alapjellemzője a kollektivitás magas szintje. Az autokratikus hatalom és a nyers piac nem pusztán az autonóm tudományt, hanem a tudományt magát veszélyezteti.

A tudomány totális elszigetelése a politikai befolyástól természetesen illúzió (*Jasanoff 2004*). Sőt veszélyes illúzió, mert az intézményes garanciák követelése felé tereli az autonómia védelmét a tudomány belső viszonyainak fejlesztése helyett. Minden korszak sajátos megismerési módozatokkal, episztemikus kultúrával rendelkezik, a tudás- és tapasztalatszerzés domináns formái a tudományos megismerésre is érvényesek, komplex egymásra hatásban áll a tudomány és a hétköznapi megismerés. A tudományos tevékenységek nem tudják kizárni az általános episztemikus kultúra környezeti hatásait. Közhely, hogy ma a tudomány határozza meg elsősorban ezt a kultúrát, a szakértői tudások képezik a tudástársadalom ismeretforrásait, noha ez nem jelenti, hogy ezzel párhuzamosan ne léteznének más, alternatív episztemikus kultúrák. De nem tekinthetünk el attól, hogy a tudományos megismerési folyamat is a környezete által meghatározott. Miközben tehát egyre nagyobb jelentősége van annak, hogy a tudomány milyen módon és mennyiben képes biztosítani és igazolni az előállított tudások megbízhatóságát és hogyan teszi átláthatóvá a tudás-előállítás mechanizmusait, e tudástermelés kontextusa a technikai, gazdasági mellett hatalmi hatásokat is jelent (*Knorr-Cetina 1999*).

A tudomány megismerési folyamatait az uralkodó gondolkodási stílus határozza meg, a valószínűségről alkotott képzetek, protoelméletek ehhez igazodnak és ezzel biztosítják a gondolatkollektíva beágyazottságát (Fleck 1979). A gondolatstílusok ráerőszakolják magukat a tudományos megismerésre és egy-egy gondolati termék, fogalom, eszme a kollektív gondolkodás olyan termékei, amelyek a hagyomány elsajátításával válnak normatív erővé. Hogy mi számít igaznak, objektívnek, milyen a természet-, társadalom- vagy emberkép, a teoretikus kiindulási alap, ezek mind a gondolatkollektíva meghatározó befolyása alatt állnak (Fleck 1979). Erős lojalitást, szolidaritást feltételeznek a közösségen belül a fogalmi keretek védelme érdekében. Tehát egy nem kellően integrált gondolatkollektíva nem képes megfelelő hatékonysággal kiszűrni azokat a külső fogalmi módosítási kísérleteket, amelyek torzítják a tudományos beszédmódot, tárgyválasztást, módszereket. Egy ideológiailag definiált családfogalomnak például bomlasztó hatásai lehetnek a családdal foglalkozó társadalomtudományra. A gondolkodási stílus feladására vagy bomlasztására kényszerítik a tudomány egyes képviselőit vagy intézményeit, amivel meggyengítik az itt előállított tudások megbízhatóságát és kikerülnek az adott szakmára jellemző tudományos kommunikációs térből. Tehát egyszerre vesztek el külső társadalmi és belső tudományos szavahihetőségüket. Az ilyen hatások ellen csak a közösen létrehozott fogalmak és megközelítési módok kollektív védelme lehet hatásos, a belső gondolatstílushoz való ragaszkodás. Egy tudományos közösség a csak rá jellemző tudáskultúra egészét a tudományos tekintély elve alapján teszi belső működési elvévé, ennek feladása hagyománytörés, a tudományszak létét fenyegeti. Vagyis a tények, fogalmak, módszerek a kollektíva intaktségének megtartásától függenek.

Vannak persze a gazdasági és/vagy hatalmi akaratoknak kevésbé és inkább kitett gondolatkollektívák. A hatalomközeli fogalmak köré szerveződő tudományszakok nehezebben védekeznek, kisebb eséllyel tartják meg integritásukat. Autokratikus hatalmi környezetben a tudományos kvalitásaikban egyébként is súlyosan bizonytalan jogtudományok csaknem esélytelenek. Ez persze nem független attól a szociológiai összefüggéstől, hogy a jog ún. tudósai többnyire a gyakorlat szakemberei, akiket a hatalmi praxis könnyedén instrumentalizál. Ez nem is számít botránynak, a jogtudomány szolgáltató szerepe a jogászai identitás része. Államtudományi kutatások az erős állam érdekében, alkotmányjog-oktatás és közjogtudomány a (bármilyen tartalmú) status quo újratermelése érdekében, a politikai ideológia számára fontos tárgyak konferenciáztatása és kutatási programmá emelése (szuverenitás, történeti alkotmány, alkotmányos identitás stb.) a hatalmi használat természetes és elfogadott következményei. A tudomány belső koherenciáját tekintve a következmény azonban hosszú távon is tragikus: az ilyen tudományszakok belső koherenciáját már nem a közösen ápolt gondolatkollektíva biztosítja, hanem a külső megrendelő forrásaival támogatott ideológiai képzetek. Ez a tapasztalatok szerint nem alkalmas a tudomány belső értékelési szabályainak túléléséhez és szükségszerűen kontraszelekcióhoz, hitelvesztéshez, irrelevanciához vezet. Ez az önkéntes alárendelődés tudományokra jellemző mechanizmusa.

Az objektivitás értelme

A modern tudománnyal kapcsolatos elvárások egyik központi része az objektivitással kapcsolatos. Ez a követelmény olyan episztemikus erényekhez kapcsolódik, amelyeket kollektív módon lehet elsajátítani (Daston–Galison 2007). A 19. század közepétől az egyénre jellemző hibák eliminálását a közösen osztott látásmódok megtanulásával igyekeztek biztosítani. Ennek következtében a tudós ideáltípusa is megváltozik, közösségi játékosává válik. A belsővé tett normák, látásmód biztosítják a „tanult ítélet” meghozatalának képességét. Polányi kifejezésével a hallgatólagos tudás képes biztosítani a bizalmon alapuló megértést (Polányi 1995). A hosszú gyakorlatok, tanulás során alakul ki a látott dolgok közös értelmezése. A természet képpalkotó eszközök által ábrázolt valósága csak

a tanult szem számára értelmezhető. A megfelelő látásmód megtanulása, begyakorlása kollektív tevékenység, az interpretált képek eltérnek a mechanikus azonosítás individuális módszereitől. Az interpretációt már csak interakciók során lehet elsajátítani. A látás kollektív módon kialakított módozatai, a kollektív empirizmus átírta a korábbi tudós ideális képzetét. A kollektív szubjektum születése a szubjektív torzításoktól való félelem leküzdésének, az objektivitás megközelítésének új eszköze. A tudás a kollektív gondolkodás eredménye, nemcsak az egymás vállán állás értelmében, hanem időben szinkron módon.

Tehát az akadémiai szférára jellemző társulások, autonóm közösségek léte nemcsak a tudomány intézményi önvédelmének feltétele, hanem a modern tudomány alapeleme. A tudományos közösségek speciális világgalkotási folyamat részesei, a világ megértésének előállítása is (Goodman 1978), a tudományos igazság sem azonos a valósággal való egyezéssel. Ez az alkotási folyamat természetesen a tudomány belső elemeiből, előre meghatározott percepcióiból építkezik, amelyek a tudományos közösség kezelésében állnak. Az egymással ütköző világképek plurális közegét egy alacsony toleranciafokkal rendelkező politikai befolyás csak rombolni tudja. E közösség- és nyelvrobolásnak különösen destruktív a hatása a nihilizmus korában, ami többek között a weberi objektivitáskritériumok félreértéseiből táplálkozik. Egyre nagyobb a szükség a tudományos közösségek humanista alapértékek melletti elköteleződésére (Brown 2023). Ez az elköteleződés az akadémiai közösség szempontjából integratív: közös értékvonatkozásokat, referenciákat, kiindulópontokat és korlátokat határoz meg.

A tudományos intézmények (kutatóhelyek, egyetemek) gondolkodási stílust, világlátást termelő helyek is, olyan szocializációs tartalmak lelőhelyei, amelyek hatással vannak a társadalmi cselekvésekre (Douglas 1986). E szellemi és morális kollektív termeléshez intellektuális és erkölcsi erőforrások szükségesek, amelyeket a gondolkodás, kutatás és kommunikáció szabadsága biztosít. A kulturális termelésből származnak azok a naturalizációs metaforák is, amelyek értelmet kölcsönöznek a világnak. A professzionális klasszifikációs sémák, a normális és abnormális határai a társadalmi életre stabilizáló hatással vannak. Nagy átalakulások idején e sémák körül intenzívebb, újraértelmezést kínáló és tagadó interakciók, klasszifikációs gyakorlatok zajlanak. Legtöbb esetben az intézmények, a tudományos intézmények is takarni igyekeznek befolyásukat. A piac, siker, hatékonyság, verseny gazdaságtudományi fogalmi készlete többé-kevésbé látens módon, közvetítésekkel hatja át a társadalmi interakciókat. A normális és patológikus határhúzásai más tudományterületekről hasonlóképpen. A felelősség, gondosság, igazságosság, méltányosság, méltóság, szabadság hétköznapi értelmét a társadalomtudományok, jogtudományok, filozófia fogalomértelmező munkálatai befolyásolják. Az akadémiai szféra és a hétköznapi interakciók közötti közvetítést a nyilvánosság, oktatás, civil szféra autonóm működése biztosíthatja. A politikai befolyás, ideológiai kényszerek, ahogy ezt például a gender kategóriája körüli mesterséges hisztériakeltés esetében tapasztalhatjuk, súlyosan veszélyezteti ezt a folyamatot és a tudástermelő és -közvetítő intézmények stabilitását.

Globális együttműködés

Jól ismert összefüggés, hogy a modern tudomány a nemzetközi együttműködésen, a tudások szisztematikus megosztásán alapul. Michael Strevens szerint a tudománytörténet alapkérdése, hogy miért ilyen későn születik meg a tudomány ma ismert formája (Strevens 2020). Mi tartott ilyen sokáig? A tudományos forradalom nehézsége abban áll, hogy az a fajta gondolkodás, amely a modernitást jellemzi, nem természetes: arra kényszeríti a tudósokat, hogy olyan költséges, fárasztó és bizonytalan kimenetelű kísérleteket végezzenek, amelyeket egyébként nem tennének. Egy ilyen logika csak akkor értelmes, ha az eredmények állandó kollektív ellenőrzés és igazolási kényszerek alatt állnak

és az állításokat nem külső entitásokhoz (politikai hatalom, egyház, vallási meggyőződés) kell igazítani. Ennek politikai feltétele Európában, ahol a modern tudomány megszületik, csak a hosszú vallásháborúkat lezáró vesztfáliai békével teremtdíki meg. Általánosan elfogadottá válik az a belátás, hogy a hitbéli meggyőződés elválasztható a világ megismerésétől.

Ez a tudomány különös közösség, hiszen sokféle, változatos helyen, bizonytalan tagsággal és szervezeti keretekkel bír, működése jobban hasonlít a középkori céhekére, mégis sokkal hatékonyabban képes a konszenzusteremtésre (Daston 2023). Nemzeti, vallási, nyelvi és kulturális különbségekre való tekintet nélkül képesek ezek a céhszerű képződmények hatékonyan megosztani egymással eredményeiket, módszereiket és fogalmaikat. Decentralizált működésmódjaikat íratlan szabályok sűrű hálója hangolja össze, a személyes kapcsolatokat még a nemzetek közötti háborúk során is igyekeznek megőrizni. Minden szempontból jobban elképzelt közösségek, mint a nemzetek. Ezeket a globális együttműködési hálózatokat a hatalom brutális belenyúlása sem tudja teljesen felszámolni, de súlyos károkat okoz a kapcsolatok politikai, ideológiai szempontú akadályozása. A tudományos céhek autonómiáját a globális belső integráció biztosítja. Pontosabban: csak a kooperációkra épülő, belső és külső együttműködési hálózataikat megőrizni képes tudományos intézmények alkalmasak arra, hogy megvédjék autonómiáikat. Mindezek nélkül nincs modern tudományos élet.

A piac fenyegetése

Az akadémiai szabadság intézményes kereteit, az egyetemi autonómiát nem csupán az autokratikus politika által meghatározott nemzetállami szabályozás veszélyezteti, hanem a piacnak és a neoliberalis piaci ideológiának a felsőoktatásra gyakorolt, egyre növekvő befolyása is (Brown 2017, 2023). Azt gondolhatnánk, hogy az egyetemi közösségek autokratikus, elsősorban nemzeti szintű, sokszor konzervatív-nacionalista eszmékkal átitatott hatalmi befolyásolása és a neoliberalis gazdaság-társadalompolitika veszélyei külön-külön, egymástól elválasztható esetekben mutatkoznak meg. Ez azonban koránt sincs így, mert mind a magyar állam, mind pedig az Egyesült Államok egyes tagállamainak felsőoktatáspolitikai intézkedései esetében a kettő összefüggéseire figyelhetünk fel. Ezen esetekben ugyanis a politikai döntéshozók az államnak a felsőoktatásból való kivonulását és a piaci elvárások mentén való átalakítását hangsúlyozzák és emellett a konzervatív-nacionalista ideológia mentén korlátozzák az egyetemi curriculum tartalmát (Cantat–Dönmez 2021; Pap 2021, 2023; Reichman 2019). A fentiek összefüggéseinek negatív hatásaira kiválóan mutat rá Wendy Brown (2022), amikor úgy nyilatkozik, hogy

„[...] ahelyett, hogy a felsőoktatást olyan helyként közelítenénk meg, ahol azt várjuk, hogy átalakuljon az, amit a világról gondolunk, és ami ahhoz szükséges, hogy megértsük azt, a felsőoktatás eszményét – amely alapvető fontosságú a polgárok fejlődéséhez – szinte teljesen kiszorította az az elképzelt, hogy az emberi tőke darabkái saját maguk fektetnek be a tőke gyarapítása érdekében. Így a politikai nézetek, társadalmi nézetek sok hallgató számára csak zárójelben vannak, ha nem teljesen irrelevánsak ahhoz képest, amit az egyetemi oktatástól várnak. [...] Röviden: a neoliberalizmus lényegében azt célozza, hogy az oktatást szakképzésnek tekintsük, a szélsőjobboldal pedig lényegében azt, hogy az oktatást egyházzá tegyük.”

A politikai befolyásolás veszélyeiről tanulmányunk előző részfejezeteiben már részletesen írtunk, ugyanakkor úgy véljük, hogy fontos a piaci kitettség veszélyeinek részletes, kontextuális tárgyalása. Egyrészt az előbbieken említett hatások összefonódásának lehetőségei miatt is, amely hazánk felsőoktatáspolitikájára jellemző, de azért is, hogy rávilágítsunk arra, hogy a neoliberalis

modernizációs törekvések önmagukban is jelentős veszélyeket rejtenek a felsőoktatásra még az olyan megkérdőjelezhetetlenül demokratikus államokban is, mint az Egyesült Királyság, ahol fel sem merülhet a kormánypárt ideológiájának direkt ráerőltetése az egyetempolitikára. Az olyan jelszavak, mint a felsőoktatás privatizációja és deregulációja, az egyetemi szakoknak és kutatásoknak a piaci elvárásokhoz való alakítása mind-mind jól hangzanak, azonban jelentős veszélyeket rejtenek az akadémiai szabadságra és az akadémiai közösség autonómiájára (Finn 2022; Morrish 2020; Schleck 2022). Egyetértünk Shattockkal, aki a neoliberais felsőoktatás modernizációs terveivel kapcsolatban úgy véli, hogy az egyetemek az államtól való függés megszüntetésével a piac igényeitől váltak függővé, és háttérbe szorultak az akadémiai szféra kollegialitásra (*collegiality*) épülő hagyományos értékei (Shattock 2014).

A piaci kitettség felsőoktatásra gyakorolt veszélyeiről való tudományos diskurzus egyidős a modern felsőoktatás kialakulásával. Az életmód- és gazdaszociológia amerikai klasszikusa, Thorstein Veblen már 1918-ban *The Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Business Men* (A felsőoktatás Amerikában: Feljegyzés az egyetemek üzletemberek általi vezetéséről) címmel jelentetett meg kismonográfiát, amelyben a Rockefeller családnak a University of Chicago számára nyújtott pénzügyi juttatások lehetséges visszásságairól értekezett (Veblen 1954).

Veblen attól tartott, hogy a chicagói egyetem irányító testületébe (*governing board*) bekerülő üzletemberek az akadémiai szabadságra és az intézményi autonómiára épülő egyetemet „szakiskolásítják” (*vocalization*) és a „tanulmányok korporációjának ügyeit egy jól irányított üzlet módjára alakítják át”. (Veblen 1954: 59) Veblen radikális álláspontot képviselt, ugyanis az akadémiai adminisztráció, így az irányító testületek létét is elutasította és az egyetemek irányítását teljes mértékben az akadémiai szféra szereplőire bízta volna. Úgy vélte, hogy az egyetemi irányító testületek csak az „ortodox ötletekhez és megfigyelésekhez való konformitást erőltetik rá az akadémiai közösségre”, megátolva ezzel a szabad oktatás és kutatás lehetőségét (Veblen 1954: 66). Érdekes felvetés volt részéről az is, hogy a modern egyetemi oktatás egyházaktól való elszakadásával végbement ugyan a felsőoktatás szekularizációja, de az üzletemberek vezető pozícióba ültetésével a klerikális szempontokat a pénzügyi (*pecuniary*) szempontok váltják majd fel (Veblen 1954: 66–78).

Bár Veblen vádjai sokszor egyoldalúnak tűnhetnek, mégis rávilágítanak a felsőoktatás piaci kitettségének kétarcúságára. Hiszen ne feledjük, a University of Chicago alapítását is a Rockefeller családnak köszönheti és a modern szociológia elméleti és módszertani megalapozásához, valamint a Burgess és Park által megalapozott empirikus városszociológiai kutatások megindításához jó alapot adott a Rockefeller-alapítvány biztosította pénzügyi biztonság (Némedi 2010: 409). Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ugyanez a Rockefeller-alapítvány volt az, amely „[a] szociológiai kutatásokból levonható gyakorlatias és politikai aprópénzre váltható következtetések hiánya [miatt] a Park által inspirált városszociológiai kutatásoktól megvonták a támogatást, mert – úgymond – ezek nem hozták a várt eredményeket” (Némedi 2010: 462). A mérleg egyik serpenyőjében tehát ott találjuk a Veblen és később sokan mások által is kárhoztatott üzleti világot, mint a tudományos kutatások indítómotorját, de ugyanezen világ az, amely a „gyakorlatiasság” jelszavát hangoztatva el lehetetleníti tudományos iskolák működését, durván beleavatkozva ezzel az akadémiai szabadságba. Miért is gondolhatta Veblen azt, hogy a klérus és az őket felváltó üzletemberek helyett az akadémiai közösség irányítása mellett biztosítható legteljesebb körben az akadémiai szabadság? E kérdés viszszavezet minket az előzőekben tárgyalt hálózatosodás és céhszerű működés kiemelt fontosságához és még inkább a szabad kutatás és oktatás elsődleges céljához.

A felsőoktatás közösségi (*collegial*) modellje mellett érvelőket sokszor éri az a kritika, hogy tulajdonképpen a mindenfajta külső ellenőrzés nélküli, *l'art pour l'art* oktatás és kutatás szabad-

ságáért szállnak harcba. Úgy véljük, hogy ezek a vádak nagyon egyoldalúan és kisarkítva tekintenek az akadémiai szabadságra és a felsőoktatási intézmények szabadságára. Egyetértünk Brownal, hogy az egyetem közösségi modellje, amelyben megvalósul az akadémiai szabadság mind az oktatás-kutatás, mind pedig az intézményigazgatás terén (és az ezekhez való hozzáféréshöz esetleg még az állam is jelentős támogatás nyújt, anélkül hogy annak „hasznosságát” feltételül szabja”) végső soron a demokratikus kultúra megőrzését és továbbörökítését szolgálja (Brown 2015). Ez az az értékmegőrző feladat, amelyet a nagyfokú politikai és piaci kitettség kiüresít és ez az a kihívása, amelyre válaszolnunk kell. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt az akadályt is, amelyre Brown helyesen rámutat, mégpedig azt, hogy „e kihívás demokratikus megválaszolása egyenesen Rousseau paradoxonjába helyezne minket: ahhoz, hogy a jó intézményeket támogassuk, az embereknek előzetesen olyanná kell válniuk, amilyenné csak a jó intézmények tehetik őket” (Brown 2015: 200). E paradoxon lehetséges megoldását vetíti elő a következő részfejezet, amely megfordítja a felvetett problémát: mit tehetünk mi, az akadémiai közösség tagjai annak érdekében, hogy az akadémiai szabadságon alapuló autonóm intézményrendszer megőrzését fontosnak tartsa a mindenkori választópolgár.

Közösségi felelősség, intézményi változások

Fentebb amellett érveltünk, hogy az akadémiai szabadságot és a tudomány autonómiáját nem eleendő a politika és a piac külső behatásaitól védeni. Az autonómia védelme csak akkor lehetséges, ha autonómia ténylegesen létezik, ez pedig feltételez egy erre törekvő kultúrát. A felsőoktatás természetéből fakadóan ez nem meglepő módon egy *intézményi* kultúra kell, hogy legyen (Tierney–Lanford 2018). Arra, hogy milyen és milyen kellene, hogy legyen ez a kultúra, fentebb már utaltunk. Ez az intézményi háttér azonban két további ok miatt jelentős. Egyrészt a formális jogosultságok rendszerén túl részben determinálja az autonómia kereteit, az intézményi önazonosságot (Weerts–Freed–Morphew 2014). Másrészt amikor az egyetemek változásairól, esetleges reformjairól beszélünk, akkor elengedhetetlen ezt a kulturális dimenziót is figyelembe venni (Stensaker 2015). Cikkünk utolsó részében tehát arra vállalkozunk, hogy a felsőoktatás autonómiáját az intézményi kultúra oldaláról közelítsük meg.

Az intézményi önazonosság jelentőségére már fentebb is utaltunk, amikor a tudományos tudás közösségi jellegéről írtunk. Amellett érveltünk, hogy az autonóm tudományos közösség léte a modern tudomány előfeltételét jelenti. Ez mindazonáltal nem jelenti azt, hogy a tudományos közösség egységes lenne. Miszlivetz Ferenc (2010) helyesen hangsúlyozta, hogy Immanuel Wallerstein szerint a tudomány „két kultúrája”, a természet- és bölcsészettudományok viszonylag elkülönülnek. Ennek a jelentősége, úgy tűnik, az akadémiai önazonosságban is megmutatkozik, mind diszciplináris, mind intézményi törésvonalak mentén. Borlaug és munkatársai mutattak rá, hogy épp emiatt az akadémiai önazonosság sokszor egymásba ágyazott identitások sorozatából (*nested identities*) tevődik össze (Borlaug–Tellmann–Vabø 2023). Az akadémiai közösség tehát még intézményi szinten sem egységes. Látható, hogy az intézményi kultúra közel sem monolitikus, sokkal inkább különböző intézményi szocializációs közegek által kialakított, egyes felsőoktatási intézményeken belül sem egységes jelenség.

Ez az intézményi önazonosság pedig az akadémiai szabadság intézményi kereteinek vizsgálata szempontjából elengedhetetlen jelentőségű. Ugyanis épp ez a belső intézményi kultúra az, ami az akadémiai szabadságot tartalommal töltheti fel, ezáltal képessé teheti, hogy mind a politika, mind a neoliberalizmus nyomásának ellen tudjon állni. Így például a humboldti egyetemmodellre épülő akadémiai identitás hatékonyan bizonyul a neoliberális egyetemigazgatási modellel szembeni lépésre (Scott–Pasqualoni 2016). Az intézményi kultúra építése így tehát az akadémiai szabadság

belső garanciáját jelentheti, aminek része kell, hogy legyen a diszciplínákon és szervezeti egységeken átnyúló intézményi önanonosság megformálása, szolidaritás kialakítása.

Az ilyen önanonosság kialakítása során természetesen elengedhetetlen a megfelelő intézményi struktúrák megléte. A demokratikus elvek mentén szervezett felsőoktatási intézmények mind az intézményen belül, mind az intézményen kívül hozzá tudnak járulni a demokratikus értékek fejlődéséhez, ezáltal az akadémiai szabadság kiteljesüléséhez (*Giroux–Karmis–Rouillard 2015*). Az intézményi struktúrákon túl azonban ez minden egyetemi polgár, különösen az egyetem vezetőinek felelőssége is kell, hogy legyen (*Shields 2022*). Enélkül az akadémiai szabadsághoz szükséges intézményi kultúra nem alakulhat ki, a felsőoktatási intézmények védtelenek maradnak a politika és a piac kettős nyomásával szemben. Az akadémiai szabadság pedig végső soron pusztá formális garanciává üresedik.

Összefoglalás

Írásunkban amellet érveltünk, hogy az akadémiai szabadságot veszélyeztető kettős – a piac, valamint a politikai ideológia – fenyegetéssel szemben a felsőoktatás belső, intézményi kultúrájának jelentős szerepe van. Rámutatunk arra is, hogy az autoriter politika felől érkező nyomás és a neoliberais piaci logika elvárása nem egyeztethető össze az akadémiai szabadsággal, az autonómián és közösségiségen alapuló egyetemi kultúra alappillérelével. Megkíséreltünk amellet érvelni, hogy az akadémiai szabadság korlátozása nem csupán az oktatás és kutatás szabadságát degradálja jelentős mértékben, hanem a teljes egyetemi közösséget is dezintegrálja. Meggyőződésünk szerint ez utóbbi folyamat elvezet a politikai és piaci elképzelések mentén lecsupaszított egyetemiséghez, amely a továbbiakban nem az *universitas* eszmeisége mentén működik, hanem egy felsőfokú szakképző iskolaként. Ez utóbbival nem az a gond, hogy ne képezne a piacnak (és a politikának) megfelelő szakembereket, hanem az, hogy pusztán e kört bocsátja ki a munkaerőpiacra és nem, vagy csupán nagyon kis mértékben enged teret a szabad gondolkodáson alapuló kutatói közösségeknek. A szabad gondolatok nélkül azonban a tudomány sem működhet megfelelően, hiszen a tudomány logikája – ahogyan arra Kuhn felhívta figyelmünket – paradigmaváltások mentén képzelhető el. Paradigmaváltások pedig csak a szabad gondolatot a legteljesebb mértékben működtető szabad egyetemi közösségek mentén képzelhetők el. Enélkül sem akadémiai szabadságról, sem tudományról nem érdemes értekeznünk.

IRODALOM

- BORLAUG, S. B., TELLMANN, S. M. & VABØ, A. (2023) Nested Identities and Identification in Higher Education Institutions – The Role of Organizational and Academic Identities. *Higher Education*, Vol. 85. No. 2. pp. 359–377. <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00837-5>
- BROWN, W. (2017) *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Brooklyn, Zone Books.
- BROWN, W. (2022) *Why Critics of Angry Woke College Kids Are Missing the Point*. New York Times. <https://www.nytimes.com/interactive/2022/05/02/magazine/wendy-brown-interview.html> [Letöltve: 2024. 06. 24.]
- BROWN, W. (2023) *Nihilistic Times: Thinking with Max Weber*. Cambridge (Mass.), The Belknap Press of Harvard University Press.
- CANTAT, C. & DÖNMEZ, P. (2021) Authoritarian and Neoliberal Attacks on Higher Education in Hungary. *Radical Philosophy*, Vol. 2. No. 10. pp. 55–62.
- DASTON, L. (2023) *Rivals: How Scientists Learned to Cooperate*. New York, Columbia Global Reports.

- DASTON, L. & GALISON, P. (2007) *Objectivity*. Brooklyn, Zone Books.
- DOUGLAS, M. (1986) *How Institutions Think*. Syracuse, Syracuse University Press.
- FINN, M. (2022) *Academic Freedom in the Modern British University: A Historical Perspective*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788975919.00007>
- FLECK, L. (1979) *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago, University of Chicago Press.
- GIROUX, D., KARMIS, D. & ROUILLARD, C. (2015) Between the Managerial and the Democratic University: Governance Structure and Academic Freedom as Sites of Political Struggle. *Studies in Social Justice*, Vol. 9. No. 2. pp. 142–158. <https://doi.org/10.26522/ssj.v9i2.1149>
- GOODMAN, N. (1978) *Ways of Worldmaking*. Indianapolis, Hackett Publishing Company.
- HACKING, I. (1990) *The Taming of Chance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- JASANOFF, S. (2004) *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order*. London, Routledge.
- KNORR-CETINA, K. (1999) *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- KUHN, T. (2000) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MISZLIVETZ, F. (2010) *A világrendszer ingája és a Jövőgyetem: Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel*. Szombathely, Savaria University Press.
- MORRISH, L. (2020) Academic Freedom and the Disciplinary Regime in the Neoliberal University. In: S. DAWES & M. LENORMAND (eds) *Neoliberalism in Context*. Cham, Springer International Publishing. pp. 235–253. https://doi.org/10.1007/978-3-030-26017-0_13
- NÉMEDI, D. (2010) *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- PAP, A. L. (2021) Academic Freedom: A Test and a Tool for Illiberalism, Neoliberalism, and Liberal Democracy. *Brown Journal of World Affairs*, Vol. 27. No. 2. pp. 105–126.
- PAP, A. L. (2023) Academic Freedom in a Hybrid Illiberal Regime: Risks, Threats, and Resources for Resilience. *Journal of Legal Education*, Vol. 72. Nos 1–2. pp. 96–112.
- POLÁNYI, M. (1995) *Személyes tudás I–II*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- REICHMAN, H. (2019) *The Future of Academic Freedom*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- SCHLECK, J. (2022) *Dirty Knowledge: Academic Freedom in the Age of Neoliberalism*. Lincoln, University of Nebraska Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv21v2b0c>
- SCOTT, A. & PASQUALONI, P. P. (2016) Invoking Humboldt: The German Model. In: J. E. CÔTÉ & A. FURLONG (eds) *Routledge Handbook of the Sociology of Higher Education*. London, Routledge. pp. 15–28.
- SHATTOCK, M. (2014) The Context of ‘Modernising’ Reforms in University Governance. In: M. Shattock (ed.), *International Trends in University Governance*. London, Routledge. pp. 15–28.
- SHIELDS, C. M. (2022) Transformative Leadership Theory: Critical, Comprehensive, and Activist. In: F. W. ENGLISH (ed.) *The Palgrave Handbook of Educational Leadership and Management Discourse*. Cham, Springer International Publishing. pp. 1–18. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39666-4_75-1
- STENSAKER, B. (2015) Organizational Identity as a Concept for Understanding University Dynamics. *Higher Education*, Vol. 69. No. 1. pp. 103–115. <https://doi.org/10.1007/s10734-014-9763-8>
- STREVEVS, M. (2020) *The Knowledge Machine: How an Unreasonable Idea Created Modern Science*. London, Allen Lane.
- TIERNEY, W. G. & LANFORD, M. (2018) Institutional Culture in Higher Education. In: J. C. SHIN & P. TEIXEIRA (eds) *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions*. Dordrecht, Springer Netherlands. pp. 1–9. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9553-1_544-1
- VEBLEN, T. (1954) *The Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Business Men*. New York, Academic Reprints.

- WEERTS, D. J., FREED, G. H. & Morphew, C. C. (2014) Organizational Identity in Higher Education: Conceptual and Empirical Perspectives. In: M. B. PAULSEN (ed.) *Higher Education: Handbook of Theory and Research*. Volume 29. Dordrecht, Springer (Netherlands). pp. 229–282. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-8005-6>
- ZIMRING, J. C. (2019) *What Science Is and How It Really Works*. Cambridge, Cambridge University Press.

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)